गमानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाणविरहादित्यत आह न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्त्तेत । न खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्तिहरिणसद्भावं प्रति सन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति । यत्र च विवादाध्यासिताः परमाणवः आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात् न्यायप्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्त्वं कथञ्चिद्गोचरयतः श्रुतानुमाने तु साक्षात्सार्थमिव संसेव्ययादि पदानि सिद्धसंख्यायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भवतु परमार्थविषयसम्प्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासात् अनादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निगूढनिबिड़तया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा वातप्रावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदीपपरमाणुरिवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति । तज्जइति तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्येति । व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कारबुद्धिचक्रक्रमेणावर्त्तमाना सती अनादिमप्यतत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति तथा च वाक्यं व्यासः "निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो नादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः" इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजन्यसंस्कारस्य निरोधः तस्यापि जस्तु संस्कारातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरस्त्वप्रयोजक इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथमसाविति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य्यद्वयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्म्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनिखिलक्लेशकर्म्माशयस्य तु चेतसोऽवस्थितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात् समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति स्वकार्य्याङ्गोगलक्षणाद्वसादयन्ति असमर्थं कुर्व्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातेस्तु क्लेशनिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम्" तत् प्रचितु चित्तप्रसादनीयतस्तोमैत्र्यादिभावनाः प्रसीदन्तु ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः समापयतु परस्य च तत्प्रसादज ऋतम्भराभिधानप्रवाहः साधनोपाधेयः" वी० च० ।

ऋतव्य त्रि० ऋतुस्तदभिमानी देवो देवताऽस्य यत् । ऋतुदेवताके इष्टकादौ "ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति" कात्या० १७, ४,२४ । विश्वज्योतिषः पुरोडाशे पद्ये प्राणलक्षणे ऋतव्ये इष्टके अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति" वेददी० "अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदृतव्ये ऋतूनेवैतदुपदधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इति द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः" इति शत० ब्रा० ७,४,२,२९ । "अथ ऋतव्ये उपदधाति" इत्यादि प्राग्वत् । "शुक्रश्च शुचिश्च पौष्णावृतू" इत्युक्त्वा प्राग्वत् ८,२,१,१९ । "नावासदोऽनूकेषु पूर्व्ववर्जमृतव्यवेलायाम्" कात्या० १७,१२,१ ।

ऋतव्रत पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य । शाकद्वीपस्थे भगदुपासकभेदे । शाकद्वीपवर्णने "भाग०५,२०,१८ । "तेषु पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्तं वायुरात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते" ऋतव्रतादयोवर्षस्थानीया इति बोध्यम् । अन्यद्वीपेषु वर्षभेदोक्तेरिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वौचित्यात् यतःसंख्यासाम्याच्च ।

ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सीदति सद्–क्विप् ७त० । वह्नौ "न्यग्रहरसद्वतसद्ग्रोमसदञ्जाः" ऋ० ४,४०,५ । "ऋतसदग्निः" भा० ।

ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदत्यस्मिन् सद्–आधारे ल्युट् ६त० । यज्ञार्थमुपवेशनस्थाने । "वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद" यजु० ४,२९ । स्त्रियां ङीप् । "वरुणस्य ऋतसदन्यसि" तत्रैव ।

ऋतसाप् त्रि० आप+क्विप् सहापा साप् प्राप्ता ६त० । यज्ञस्य प्रापयितरि "ये चिद्धि पूर्व्व ऋतसाप आसन्" ऋ० १,१७९,२ । "ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्य प्रापयितारः" भा० ।

ऋतस्पति पु० ऋतस्य पतिः ब० बेदे सुट् । यज्ञपतौ "तवायदृतस्पते" । ऋ० ८,२९,२१ । "ऋतस्पते ! यज्ञानां पते !" भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावन् त्रि० ऋतमस्त्यस्य "छन्दसीवनिपौ" पा० वनिप् दीर्घश्च